

Vəliyeva Çimnaz Həsən qızı
Azərbaycan, Bakı şəhəri

**DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ:
SUBSTRAT, SUPERSTRAT VƏ ADSTRAT**

Açar sözlər: dilçilik, assimilyasiya, dillərin çarpazlaşması, dillərarası əlaqə, müqayisə

Key words: linguistic, assimilation, language crossing, interlanguage contact, compare

Ключевые слова: лингвистика, ассимиляция, скрепление языков, межъязыковые контакты, сравнение.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, müxtəlif xalqlar təşəkkül tapdığı kimi müxtəlif dillər də meydana çıxmış və zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yer üzündə mövcud olan dillər mütəmadi olaraq bir-biri ilə əlaqədədir, bu əlaqələrin nəticələrini isə dilçiliyin sosiolingvistik sahəsi öyrənir. Dillərin təması və kontaktı məsələlərinin tədqiqinə başlanılması XIX əsrin başlanğıcına təsadüf edir. Alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt dilləri daha yaxşı anlamaq və öyrənmək üçün onları müqayisə edir, bir-biri ilə əlaqələndirir və yalnız XX əsrin ikinci yarısından etibarən aktual bir problemə çevrilmiş anlayışların əsasını qoyur.

Dillərin inkişafı və dəyişməsi anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Hər bir dəyişiklik hələ inkişaf demək deyildir. İnkişafdən yalnız dil sisteminin mürəkkəbləşməsi şəraitində bəhs etmək olar. Bundan başqa, “Dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən dəyişmələr təkcə dilin daxili inkişaf qanunları ilə izahını tapmır. Bu dəyişmələr xalqın ümumi tarixi inkişaf kontekstində öyrənilir. Hər bir xalqın öz dili olduğu kimi, öz tarixi, öz yaşayış ərazisi vardır. Bu üç amilin qarşılıqlı təsiri dil əlaqələri üçün əsas yaradır”. (1.s.2)

Dillərin inkişafı mənzərəsində dildaxili (intralingvistik) və dilxarici (ekstralingvistik) amillər fərqləndirilir. Dillərarası əlaqələr ekstralingvistik amillərin məhsuludur. “Dilçilik elmində dillərin bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı münasibəti, birinin digərinə olan zahiri və daxili təsiri dil kontaktı anlayışının məzmununu təşkil edir. Bu anlayışı ifadə etmək üçün dilçilikdə “dil kontaktı” terminindən istifadə olunur” (2.s.369-370). Dillərin qarışması və çarpazlaşması dillərin tarixi inkişafına təsir göstərən mühüm xarici amillərdən biridir. Çarpazlaşma elə bir prosesdir ki, bu zaman dillərdən biri digər dilin bəzi elementlərini qəbul edir, lakin öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bəzən yeni bir dil meydana gəlir, bəzən isə iki dildən biri məğlub olaraq aradan çıxır. Dillərin çarpazlaşması zamanı əsasən dilin leksikası, çox az hallarda fonetikasi, sintaksisi və fonologiyası xarici təsirlərə məruz qalır. Heç bir dilin morfologiyası, demək olar ki, bu təsirlərə məruz qalmır, iki morfoloji sistemin qarışaraq, orta bir sistemə çevrilməsi mümkün deyil. Müəyyən bir fenomen başqa bir dilə keçməsi isə çox çətin bir prosesin nəticəsidir. Belə ki, dünya dillərinin inkişafı tarixində hər hansı dildə yeni sait və ya samit fonemin meydana çıxması olduqca az təsadüf edilən mürəkkəb bir hadisədir.

Müqayisəli-tarixi dilçilikdə çarpazlaşma dedikdə üç anlayış – substrat, superstrat və adstrat nəzərdə tutulur. Dillərin qarşılıqlı təsiri, bəzən qarışması zamanı dillərdən biri assimilyasiyaya uğrayır, istifadədən çıxır, bununla belə izsiz itmir, onun izləri qalib dildə qalır. Substrat və superstrat hadisəsi bu şəkildə meydana çıxır.

Substrat (latın dilində sub – alt və stratum – təbəqə, qat) əvvəllər müəyyən coğrafi bir ərazidə mövcud olan yerli dilin istila nəticəsində ona qalib gələn xalqın dilindəki izləridir. A.Axundov onun tərifini belə verir: Çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qələbə çalan gəlmə dillərdəki izlərinə substrat deyilir. (3.s.120) Başqa sözlə, bir xalqın digər bir xalq tərəfindən istilası nəticəsində dil laxlayır, əhali tədricən başqa dilə keçir, bəzən yeni bir dil yaranır və dillərin təması və çarpazlaşması nəticəsində məğlub dilin ünsürləri qalib dildə qalır.

Substratın alınmalardan fərqi ondadır ki, o, gəlmələr tərəfindən yerli əhalinin assimilyasiyasının və etnik qarışmasının məhsulu olan tarixi bir prosesdir və etnosun formalaşmasında mühüm tarixi yükə malikdir. “Dilçilik elmində iki dilin çarpazlaşması şəraitində üstünlük qazanmış dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşundakı izlərin, əlamətlərin, ünsürlərin öyrənilməsi substrat (substratum) adlanır. Bu latın mənşəli sözün mənası “bünövrə”, “astar” deməkdir. Substrat nəzəriyyəsinin inkişaf etdirmək müasir dünya dilçiliyinin təxirəsalınmaz vəziyyətlərindən biridir.” (4.s.4) Substrat hadisəsinə misal olaraq, latın dilindən törəyən roman dillərini göstərmək olar. Roma imperiyasının müasir dövrdə başda Fransa olmaqla Qərbi Avropanın böyük bir hissəsini tutan Qalliyani zəbt etməsi nəticəsində yerli kelt dili sıxışdırıldı, bilinçsizlik

yarandı və latın dilinin ənənələrini davam etdirən fransız və ispan dilləri meydana çıxdı. Və yaxud Balkan yarımadasının qədim sakinlərinin artıq mövcud olmayan frakiya dilinin (hind-avropa dilləri) izlərinə gəlmə xalq olan yeni balkan dillərində rast gəlinir.

Dilə kənar təsir kimi qiymətləndirilən substrat bütün səviyyələrdə - leksik, qrammatik, fonetik – özünü göstərir. Bir dildən başqa bir dilə keçid çox uzun və ağır bir prosesdir və substrat dedikdə dilin sadəcə təhrif olunması, yaxud da leksik səviyyədə dəyişikliklər nəzərdə tutulmur, bu, hər şeydən əvvəl, dilin inkişafının daxili qanunlarının pozulması deməkdir. Ümumiyyətlə, substrat mənşəli sözlər bütün dillərdə mövcuddur, ən davamlı substrat fonetik substratdır. Misal üçün, qallar latın dilində danışıqdan belə öz ana dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdılar.

“Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində substrat əlamətləri müşahidə olunur. “Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində təsadüf edilən q<k hadisəsi (qomaq “kömək”, inaq “inək”, qişi “kişi”) görünür, Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir.” (3.s.121) A.Axundovun fikrincə Bakı dialektindəki a>o əvəzlənməsi də, çox güman ki, substrat əlamətidir və eyni hadisənin özbək dilində də özünü göstərməsi bu substratın İran mənşəli olduğunu söyləməyə haqq verir.

Dilçilikdə substrat nəzəriyyəsini XIX əsrin başlanğıcında danimarkalı alim Y.Bredsdorf irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyə sonradan, həmin əsrin 60-70-ci illərində italyan dilçisi Q.İ.Askoli tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Dil təmaslarının digər bir forması superstratdır (latın dilində super üzərində, stratum təbəqə, lay). Superstrat substratın tam əksinə olan hadisədir. Bu zaman gəlmə dil fəth edilmiş, yaxud tabe edilmiş yerli əhali üzərində mədəni hökmranlığa müvəffəq olmayaraq, məğlub olur, yerli dil ənənələri öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır, ancaq həmin dilin müxtəlif səviyyələrində, misal üçün, leksika və ya qrammatika səviyyəsində xarici elementlərin təsiri hiss olunur, başqa sözlə, gəlmə dilin yerli dildə izlərinə superstrat deyilir. Dil sadəcə gəldiyi yeni ərazidə məğlub olur, öz doğma mühitində isə varlığını saxlayır. Normanların 1066-cı ildə İngiltərəni istila edirlər, lakin onların özləri ilə gətirdikləri qədim fransız dili yerli əhalinin dilinə çevrilmədi, sadəcə ona müəyyən qədər təsir göstərdi. Başqa bir misal: bir sıra dillərdə “korsar” şəklini alan latın dilindəki “*cursarius*” sözü çuvaş dilində xarsər “cəsəratli”, balkan dillərində ğursuz “zalım”, türk dilində hırsız “oğru” və sair şəkillərdə istifadə olunur.

Eyni fikirləri azərbaycan dili haqqında da demək olar. Tarix boyunca azərbaycan xalqı da yadellilərin işğallarına məruz qalmışdır. İstilalar nəticəsində dilimizin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrində digər xalqların dillərinin təsiri, başqa sözlə, superstrat hadisəsi müşahidə olunur. VII əsrdən başlayaraq dilimizə ərəb və fars dillərindən, XIX əsrdən isə rus dillərindən sözlər keçmişdir. Ərəb dili müsəlmanların müqəddəs kitabı Quranın dili olduğuna görə bu dildən dilimizə keçən sözlər əsasən dinlə, ilahiyyatla bağlıdır. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması nəticəsində dilimizə keçən rus superstratları xalis rus sözləri ilə yanaşı həmçinin Avropa dillərindən rus dilinə keçmiş və rus dilinin fonetik xüsusiyyətlərini qəbul etmiş sözlər daxildir. Ümumilikdə isə, azərbaycan dilində ərəb və fars superstratlarının neçə-neçə yüzilliyi əhatə edən güclü leksik izləri mövcuddur.

Substrat və superstrat hadisələrindən görüldüyü kimi xalqın hökmranlığı ilə dilin hökmranlığı iki fərqli anlayışdır. Substrat hadisəsi zamanı hakim dil hakim xalqın dilidir, bu da tabe edilən xalqın dilinin tədricən əriyib yox olması ilə nəticələnir. Superstrat hadisəsi zamanı isə hakim dil tabe edilmiş xalqın dilidir, bu da hökmran etnosun dilinin yad ərazidə əriyib yox olması ilə nəticələnir.

Lakin iki dil qarşılıqlı təmasda və yanaşı mövcud olursa, bununla belə heç biri əriyib yox olmur, bu hadisə adstrat (latın dilində ad – yaxın, yaxınlıqda, stratum – lay, təbəqə) adlanır. Başqa sözlə, adstrat müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə və ya qonşuluqda yaşaması nəticəsində meydana gələn ikidillilikdir. (6.s.92) Bu zaman dilin qrammatik quruluşu toxunulmaz qalır, qarşılıqlı təsirin dərəcəsi və intensivliyi isə tarixi şərtlərdən və dillər arasındakı qohumluq dərəcələrindən asılıdır. Müxtəlif dillərin daşıyıcıları olan xalqların və etnosların arasında tarixən iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi əlaqələrin yaranması, inkişaf etməsi dil əlaqələrinin təkanverici qüvvəsidir.

Buna misal olaraq, Balkan dillərindəki Türk adstratı elementlərini, və ya özbək dilindəki tacik adstratını, çuvaş dilindəki tatar adstratını, fars və tacik dillərindəki türk adstratını misal göstərmək olar. Bu zaman məğlub və qalib dil, etnik assimilyasiya anlayışlarından istifadə olunmur. Bəzən adstrat terminindən qarışıq bilinməyi ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Bu anlayış ilk dəfə 1939-cu ildə italyan linqvist Bartoli tərəfindən daxil edilsə də, dilçilikdə substrat və superstrat qədər böyük əhəmiyyətə malik deyil və dilçilik ədəbiyyatında ona çox az şərh verilmişdir. Adstrat hadisəsinə misal olaraq, IX-XI əsrlərdə skandinav dillərinin ingilis dilinə göstərdiyi təsiri göstərmək olar.

Substrat və superstratdan fərqli olaraq, adstrat hadisəsi dillər arasındakı neytral xarakterli qarşılıqlı əlaqədir. Başqa sözlə, “bu zaman dillər arasında etnik və dil səviyyəsində assimilyasiya baş vermir, bir dil digər dil üzərində hökmranlıq etmir.” (7.s.6)

Ədəbiyyat:

1. İ.Hüseynova, Nitq mədəniyyəti (Qloballaşma və multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı), elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_284.pdf
2. N.Seyidəliyev, Afad Qurbanov və ümumi dilçilik, Bakı, 2019.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, “Maarif”, 1988.
4. ADU-nun elmi xəbərləri, cild 2, № 3, 2017.
5. Nadirov Ö.V., Məhərrəmov Ş.M. Azərbaycan terminologiyasının zənginləşməsində rus dilinin rolu, (Müasir dilçiliyin aktual problemləri, beynəlxalq elmi konfransların materialları), Sumqayıt, 2016.
6. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социолингвистика, Пилигрим, 2012.
7. Heydərov R. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri, Bakı, 2008.
8. Rəcəbli Ə. Ə. Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan, 2003, s. 480.
9. André Grosse, À propos du superstrat du français, Bruxelles, 1994.
10. Axmanova O.C. Словарь лингвистических терминов, Едиториал УРСС, 2004

Languages relations: substrat, superstrat, adstrat

Summary

Languages of world have always been correlated to each other. In the context of the development of languages, we can distinguish internal (intralinguistic) and external (extralinguistic) factors. Linguistic relations are the product of extralinguistic factors. The language convergence includes two concepts: substrate and superstrat. Adstrat is a coexistence and contact of languages of the people living for a long time in the neighboring territories.

Взаимодействие языков: субстрат, суперстрат и адстрат

Резюме

Языки мира связаны между собой. В контексте развития языков различают внутриязыковые (интралингвистические) и внешние (экстралингвистические) факторы. Межязыковые отношения являются продуктом экстралингвистических факторов. Скрещивание языков включает в себе два понятия: субстрат, суперстрат. Адстрат сосуществование и соприкосновение языков народов длительное время проживающих на соседних территориях.

Rəyçi: dos. İ.Məmmədli